

מצות אכילת מצה

שאל דוד בוצ'קו¹

אכילת המצה, בה נעסוק במאמר זה, עומדת במרכז חג הפסח, והיא מצוה מיוחדת במינה:

מצות עשה של אכילת מצה משומרת בליל פסח היא היחידה שנשארה לנו מכל מצוות אכילה שבכל התורה. אין לנו לא קרבן פסח ולא קדשים, לא תרומה ולא מעשר שני, רק מצה אחת משנה לשנה (ש"ת חתם סופר, השמטות לחו"מ סי' קצו)

במאמר זה נבדוק האם רק בליל הסדר קיימת מצות אכילת המצה או שמא בכל ימי החג? בהמשך נבדוק כמה זיתים של מצה יש לאכול ב'מוציא מצה' בליל הסדר, וכן מהו החיוב באכילת האפיקומן? לפני שנדון בשאלות הלכתיות אלו נפתח בביאור עניינה הרוחני של מצוה מיוחדת זו.

משמעותה הרוחנית של המצה:

אכילת המצה, כמו כל מצוות השם יתברך, נעשית על ידינו גם אם אין לה כל טעם. אנו מקיימים את המצוה משום שכך ציוונו הבורא. אולם לאחר קיום המצוה מתוך קבלת עול מלכות שמים, עלינו להתבונן גם בטעמי המצוה, וכבר בהגדה מצאנו: מצה זו שאנו אוכלים - על שום מה? על שום שלא הספיק בצקם של אבותינו להחמיץ עד שנגלה עליהם מלך מלכי המלכים הקב"ה וגאלם (הגדה)

המצה היא גם 'לחם עוני', המסמלת את העוני והשעבוד שהיה במצרים: הא לחמא עניא דאכלו אבהתנא בארעא דמצרים (הגדה)

למרות שנשים פטורות ממצוות עשה שהזמן גרמא, הרי שבמצוות אכילת המצה גם נשים חייבות (ש"ע תעב, יד). טעם הדבר מובא בגמרא (פסחים מג, ע"ב):

אמר רבי אליעזר: נשים חייבות באכילת מצה דבר תורה, שנאמר (דברים טז, ג) 'לא תאכל עליו חמץ וגו' [שבעת ימים תאכל עליו מצות לחם עוני] - כל שישנו בבל תאכל חמץ ישנו באכילת מצה. והני נשי נמי הואיל וישנן בבל תאכל חמץ ישנן בקום אכול מצה

נשים אסורות בחמץ, שהרי זהו איסור 'לא תעשה', ובכך נשים נאסרות גם אם הזמן גרמא. מכיון שאכילת המצה ואיסור החמץ נזכרו יחד בפסוק, הרי שכשם שהנשים אסורות בחמץ כך הן חייבות במצה. מדברי הגמרא הללו נלמד שעניינה הרוחני של המצה קשור לאיסור החמץ, והדבר מוביל אותנו אל בית המקדש שם נאסר הקרבת חמץ על המזבח והמנחות עשויות מצה:

כָּל הַמִּנְחָה אֲשֶׁר תִּקְרְבוּ לִי לֹא תַעֲשֶׂה חֶמֶץ, כִּי כָּל שֶׂאֵר וְכָל דְּבַשׁ לֹא תִקְטְרוּ מִמֶּנּוּ אִשָּׁה לִי.
קָרְבַּן רֵאשִׁית תִּקְרְבוּ אֵתֶם לִי, וְאֵל הַמִּזְבֵּחַ לֹא יֵעָלוּ לְרִיחַ נִיחֹם (ויקרא ב, יא)

מדוע החמץ נאסר במקדש? מדוע המצה קשורה לפסח וליציאת מצרים?

¹ בעריכת הרב שמואל ישמח, שגם כתב את ההערות.

יציאת מצרים היתה באופן ניסי, כמעט ללא כל השתדלות אנושית טבעית: "י ילחם לכם ואתם תחרישון" (שמות יד, ד). כאשר אדם מפנים את התלות הגמורה שיש לו בבורא גאוותו נעלמת, והוא מתמלא ביטול וענווה. החמץ המנופח מגאווה ויישות עצמית אסור בפסח, שהרי בחג זה אנו עומדים מול ה' עם 'לחם העוני' - כמו עני היודע שאין לו מאומה משלו. ובמקדש מקום התגלותו של השכינה, אנו עומדים בפניו בביטול ובענוה, על כן נאסר שם החמץ כל השנה.

הענווה הנרמזת במצה מביאה אותנו לחיות עם השם יתברך, ללא כל השפעה חיצונית. כשם שהמצה היא קמח ומים ללא כל תוספת כך בפסח אנו חוזרים אל המקור, אל המהות הפנימית. אנו חיים לפי זהותנו הפנימית, מתוך טוהר, ובלי כל נסיון לעשות רושם.

לחם החמץ זקוק לזמן כדי להחמיץ ולתפוח, זהו תהליך שדורש זמן. כך היא הדרך בעולם הזה: אנו זקוקים לתהליכים בכדי להתקדם במשך הזמן, שלב אחר שלב. אולם בפסח 'לא הספיק בצקם של אבותינו להחמיץ' משום שהגאולה היתה 'בחפזון'. היתה בפסח גאולה מהירה, ללא תהליכים, שלא בדרך הטבע. משקיעה במ"ט שערי טומאה אל היציאה לחירות. בפסח אנו מתקשרים אל רצון ה', שהוא על-טבעי, פתאומי ומייד, אנו חוזרים אל המקור האלוהי שאינו כפוף לחוקי הטבע, עומדים למולו מתוך ענווה והתבטלות, ובכך חוזרים אל מהותנו הפנימית.

כל גבר וכל אשה מחוייבים להימנע מאיסור חמץ ולאכול את המצה, כדי שיזכו למידות אלו, הנדרשות מכל אדם ואדם.

מתי יש מצוה לאכול מצה?

בתורה אנו מוצאים כי חובת אכילת המצה היא במשך כל שבעת ימי הפסח:

"שבעת ימים מצות תאכלו" (שמות יב, טו)

אולם הגמרא (פסחים קכ, ע"א) מסבירה כי החובה היא רק בלילה הראשון:

תניא כוותיה דרבא: 'ששת ימים תאכל מצות וביום השביעי עצרת ליי א-להיך' (דברים טז, ח) - מה שביעי רשות אף ששת ימים רשות... יכול אף לילה הראשון רשות? ... תלמוד לומר (שמות יב, יח) 'בערב תאכלו מצות'

לפי דברי הגמרא הפסוק לא בא ללמד שיש חובה לאכול מצה במשך כל ימי החג, אלא ללמד שאדם שירצה לאכול לחם בימים אלו צריך לאכול אותו בצורה של מצה כדי להימנע מאיסור החמץ שחל בכל שבעת ימי החג. אדם שמסתפק באכילת תפוחי אדמה וכדומה בכל ימי חול המועד לא מפסיד לפי זה שום מצוה. רק בליל הסדר ישנה חובה לאכול מצה, שהרי נאמר "בערב תאכלו מצות".

גם מפשטות דברי הרמב"ם והשולחן ערוך עולה שמצות המצה היא רק בליל הסדר:

מצות עשה מן התורה לאכול מצה בליל חמשה עשר שנאמר 'בערב תאכלו מצות', בכל מקום ובכל זמן, ולא תלה אכילה זו בקרבן הפסח אלא זו מצוה בפני עצמה ומצותה כל הלילה, אבל בשאר הרגל אכילת מצה רשות, רצה אוכל מצה רצה אוכל אורז או דוחן או קליות או פירות, אבל בליל חמשה עשר בלבד

חובה ומשאכל כזית יצא ידי חובתו (רמב"ם הל' חו"מ ו, א)

אין חיוב אכילת מצה אלא בלילה הראשון בלבד ואף בלילה הראשון יוצא בכזית (שו"ע או"ח תעה, ז)

אמנם אחרונים רבים הבינו כי 'אין מקרא יוצא מדי פשוטו'. לדעתם כוונת הגמרא היא שרק בלילה הראשון ישנה חובה לאכול מצה, וביחס לכך נחשבת אכילת המצה בשאר הימים כ'רשות', אולם באמת האוכל מצה בכל ימי הפסח מקיים מצווה, אף על פי

שאין הוא חייב בכך. כך נהג הגר"א (מעשה רב סי' קפה), וכך סבר בעל 'ערוך השלחן' (תעה, יח), והרב פרנק². לפי שיטה זאת מכיון שהמצה מסמלת את הקשר העמוק של עם ישראל אל הקב"ה, ואת התבטלותו וחזרתו אל המקור, הרי שיש לתת לכך חשיבות בכל ימי הפסח, ולא רק בלילה הראשון.

אבי מורי זצ"ל הציע בספרו שיטה שלישית בדבר: הגמרא והרמב"ם מכנים את אכילת המצה בימי החג 'רשות' משום שאכן אין מצות אכילת מצה בשבעת ימי החג. למרות זאת האוכל את המצה מקיים מצוה, אלא שאין הכוונה למצות אכילת מצה, אלא להתרחקות מהחמץ: כאשר אדם אוכל מצה הוא מתרחק ב'קום ועשה' מן החמץ, ולכן יש באכילתו מצוה³. בין שלשת ההסברים יש הבדל הלכתי למעשה: לפי דעת הגר"א יש ענין לאכול בכל ימי החג דווקא מצה שמורה⁴, שהרי מצות אכילת מצה קיימת גם אז, אולם לפי השיטה הראשונה והאחרונה אין צורך לאכול דווקא מצה שמורה.

לאחר שעסקנו בדעות השונות בדין אכילת המצה בכל ימי החג, נעבור לעסוק באכילת המצה בליל הסדר, אכילה שלדברי כולם יש בה מצוה, ואף חובה גמורה מן התורה.

כזית לשם אכילת מצה:

כמה שיעורי 'כזית' יש לאכול לאחר בציעת המצות בליל הסדר?

מדברי השולחן ערוך (או"ח, תעה, א) עולה שיש לאכול כשיעור שני זיתים:

יטול ידיו ויברך על נטילת ידים, ויקח המצות כסדר שהניחם, הפרוסה בין שתי השלימות, ויאחזם בידו ויברך המוציא ועל אכילת מצה, ואחר כך יבצע מהשלימה העליונה ומהפרוסה, משתיהן ביחד, ויטבלם במלח,

ויאכלם בהסיבה ביחד כזית מכל אחד...

אלא שדברי השולחן ערוך נסתרים לכאורה מדבריו בסעיף ו:

אכל כחצי זית, וחזר ואכל כחצי זית – יצא, ובלבד שלא ישהא בין אכילה לחברתה יותר מכדי אכילת פרס

התירוץ המקובל, אותו הביא הב"ח, הוא שעלינו לאכול 'כזית' אחד עליו תחול ברכת 'המוציא לחם מן הארץ', וכזית נוסף עליו תחול ברכת 'על אכילת מצה'. איננו יכולים לצאת בכזית אחד עבור שתי הברכות שהרי 'אין עושין מצוות חבילות חבילות'. סעיף ו' עוסק במצות אכילת מצה בלבד, ואכן עבורה די בכזית אחד, שהרי הכזית השני נצרך בגלל סיבה אחרת – בגלל ברכת 'המוציא'.

אלא שתירוץ זה קשה, כפי שצינו האחרונים:

כזית מכל אחד - מן הפרוסה בודאי צריך כזית, דהא מברכין על אכילת מצה ואין אכילה פחותה מכזית,

אבל פרוסת המוציא הלא קיימא לן דהמוציא מברכין אפילו על פחות מכזית!?" (משנ"ב סק"ט)

משום כך הציע הפרי חדש ואחרונים נוספים הסבר אחר לדבר:

² והם מתבססים על דברי הקדמונים: חזקוני שמות יב, יח; מאירי פסחים צא, ע"ב, וכן דף קכ, ע"א; חת"ס יו"ד, סי' קצא, שלדעתו כך גם דעת הר"ן והרא"ש; רוקח, סי' רצא; ראב"ע שמות יב, טו; תרגום יב"ע דברים טז, ג; מו"נ ח"ג, פמ"ג; וכן הוכיח בתו"ש שמות יב אות רצו שכך דעת רב יוסף בפסחים לח ע"ב; ובהגדה שלמה עמ' 162 הביא עוד הסוברים כדעה זאת; ראה גם בגליוני הש"ס (פסחים לח ע"א) שהביא שכן משמע מדעת כמה ראשונים.

³ בשם הגר"י מאיזביצא הובא כעין זה (בספר 'הסדר הערוך' עמ' תנ, וציין שם ל'עונג יום טוב' סי' מב), והשווה למש"כ הרשב"ץ ב'זוהר הרקיע' אות מ (הובא בתורה שלמה' שמות פרק יב אות רצט, וראה מש"כ בהגדה שלמה' עמ' 164).

⁴ אמנם המצות כיום, גם אלו שאינן מוגדרות כ'מצה שמורה', הרי הם שמורות משעת טחינה, וי"א שדי בזה (ביאור"ה תנג, ד, אך ראה ערוה"ש תנג כ-כג). כמו כן די לאכול בכל סעודה כזית אחד ממצה שמורה, ואין צורך שכל המצות הנאכלות הארוחה יהיו שמורות (פניני הלכה פסח עמ' 171).

אלא משום דיש פוסקין שסוברין דברכת המוציא קאי על הפרוסה וברכת על אכילת מצה קאי על השלמה -
לכך צריך מכל אחת כזית (משנ"ב שם)

כדי להבין את הדבר עלינו לזכור מדוע יש לבצוע את המצה השלימה יחד עם המצה הפרוסה:

...ויברך על השלימה המוציא ויבצע ולא יאכל עד שיברך על הפרוסה על אכילת מצה... ומפני שיש מי

שאומר שמברך על הפרוסה המוציא ועל השלימה על אכילת מצה לכך הרוצה לצאת ידי שניהם יאחוז

שניהם בידו ויברך המוציא ועל אכילת מצה מיד זה אחר זה ואחר כך יבצע משתיהן ביחד ויאכל בהיסיבה

(טור, או"ח סי' תעה)

יש שסברו כי ברכת המצה היא על המצה השלימה, ולעומתם יש שנקטו שברכת המצה היא על המצה השבורה. כדי לצאת ידי שתי הדעות אנו אווזים יחד את שתי המצות ואוכלים משתיהן יחד.

נראה שהדעה הראשונה בטור סוברת שברכת המצה צריכה להיות על המצה השלימה שהיא חשובה יותר. כדי לזכור את 'לחם העוני' שאכלנו במצרים אנו מברכים המוציא על המצה השבורה, אך את מצוות התורה המיוחדת ללילה זה נעשה על מצה חשובה ושלימה. לעומתה הדעה השניה בטור סוברת שדווקא ברכת המצה צריכה להיות על 'לחם עוני' שבור. בכך נזכור את העוני בו היינו במצרים ונודה לה' על שיצאנו ממנו, ובנוסף גם נזכור את השבח שיש בעוני – הענווה ותחושת התלות בה', ערכי היסוד של חג הפסח.

מעתה מובנים דברי הפרי חדש: אם ברכת המצה היא על המצה השלימה הרי שעלינו לאכול ממנה כזית ובנוסף לאכול מעט מהמצה השלימה בגלל ברכת 'המוציא'. אולם אם ברכת המצה היא על המצה השבורה הרי שעלינו לאכול כזית דווקא מהמצה השבורה. כדי לצאת ידי כל הדעות אנו אוכלים כזית מהמצה השלימה וכזית נוסף מהמצה השבורה.

ה'התעוררות תשובה' מביא הסבר נוסף מדוע יש צורך באכילת שני שיעורי כזית: בכל יום טוב ישנה מצוה לאכול כזית לחם, משום שמחת יום טוב. מצות אכילת מצה מוסיפה לפיכך חובה לאכול כזית נוסף, ולכן עלינו לאכול בסך הכל שני כזיתים: אחד לשם יום טוב והשני לשם מצוות מצה. לא ניתן לקיים את שתי המצוות בכזית אחד, שהרי 'אין עושים מצוות חבילות חבילות' (שו"ת התעוררות תשובה, ח"ב, סי' קל).

הגר"ע יוסף (חזו"ע פסח ח"ב עמ' סה) מקשה על הסבר זה: ניתן לקיים על ידי אכילת כזית אחד את שתי המצוות יחד – שמחת יום טוב ואכילת מצה, ואין בכך משום 'עשיית מצוות חבילות חבילות'. ראה לדבר יש מכל יום טוב שחל בשבת: למרות שיש מצוה לאכול כזית משום שמחת החג, וכזית נוסף משום עונג שבת, הרי שאנו מקיימים את שתי החיובים באכילת כזית אחד בלבד (וראה שו"ת חזון עובדיה סי' ח' שהאריך בזה).

נראה כי יש לתרץ את קושיית הגר"ע יוסף, ולחלק בין המקרים: שמחת יום טוב ועונג שבת מתקיימים שניהם על ידי הנאת האדם מהמאכלים, ומשום כך ניתן לקיים את שני החיובים בכזית אחד. אולם בפסח המצב שונה: המצה נאכלת כדי לזכור את יציאת מצרים ואכילתה אינה קשורה כלל להנאת האדם. הדבר דומה להבדל שהיה בזמן שבית המקדש היה קיים אז היו אוכלים בשר לשם שמחה ובנוסף בשר של קורבן פסח שהיה נאכל בסוף הארוחה, 'על השובע', לא לשם שביעה ותיאבון אלא לשם המצוה. לעומת זאת ה'כזית' שנאכל לשם יום-טוב נאכל לשם הנאתו של האדם. כזית זה הוא חלק מ'חציו לכם' – לשם שביעה והנאה, וכזית של אכילת מצה הוא חלק מ'חציו לה'. שני חיובים אלו הם שונים במהותם, ומשום כך לא ייתכן שנכלול באותו 'כזית' את שניהם.

בין ההסברים שהבאנו יש הבדל למעשה: לפי ההסבר הראשון (של הב"ח) והאחרון (של ההתעוררות תשובה) כל בני הבית חייבים לאכול שתי כזיתות – אחד לשם מצה ואחד נוסף לשם יום-טוב. לעומת זאת לפי ההסבר של הפרי חדש רק עורך הסדר צריך

לאכול שני זיתים, אולם רוב המסובים יכולים להסתפק בכזית אחד, וכפי שכתב הגר"ע יוסף (חזו"ע פסח ח"ב עמ' סה). מדוע? המצות של בעל הבית אינן מספיקות בדרך כלל לכל המסובים. בני הבית אוכלים כזית ממצה שהובאה לפניהם, ולא ממצות עורך הסדר, ומשום כך בפניהם אין כל התלבטות האם לאכול את ה'כזית' מהשלימה או מהפרוסה. לכן די להם באכילת כזית אחד. יש גם צד של חומרא בהסברו של הפרי חדש, שכן לפי הסברו שני הזיתים שאוכל עורך הסדר חייבים להיות ממצה שמורה, שהרי כל אחד מהם הוא ספק מצוות מצה. לעומת זאת לפי ההסבר האחרון הכזית השני נאכל לשם יום-טוב, ולא לשם מצוות מצה, ולכן אינו חייב להיות ממצה שמורה. כך גם לפי ההסבר הראשון אין צורך שהכזית הנאכל לשם ברכת 'המוציא' יהיה ממצה שמורה דווקא.

השולחן ערוך כתב שיש לאכול שני כזיתות, ואין בדבריו חילוק בין עורך הסדר לשאר הסועדים, ומכאן נראה בפשטות שלדעת השולחן ערוך גם בני הבית יאכלו שני כזיתות.

האפיקומן

אכילת המצה בליל הסדר ממשיכה גם ב'כורך', ופעם נוספת ב'אפיקומן' שבסיום הסעודה. מהו ה'אפיקומן'? האם חובה שמצת האפיקומן תהיה מצה שמורה? האם די באכילת כזית אחד או שמא גם כאן יש לאכול שני כזיתות?

אמר רב יוסף אמר רב יהודה אמר שמואל אין מפטירין אחר מצה אפיקומן - פירש רשב"ם שצריך לאכול מצה בגמר סעודה זכר למצה הנאכלת עם הפסח בכריכה, וזו היא מצה הבצועה שאנו אוכלין באחרונה לשם חובה...

אמנם תמיהני למה עושין כריכה בתחילה? יספיק בכריכה אחרונה זכר למקדש? הלכך נראה לי דאותה מצה אינה לשם חובה אלא אוכלין אותה זכר לפסח שהיה נאכל על השובע באחרונה... (רא"ש על פסחים פרק י', ס"א לד).

לדעת הרא"ש האפיקומן הוא זכר לקרבן הפסח שהיה נאכל אחרי הארוחה – 'על השובע'. לשיטתו מצוות אכילת מצה מתקיימת בכזית שנאכל לאחר ברכת 'על אכילת מצה'. לעומת זאת לדעת הרשב"ם (וכן דעת רש"י והרמב"ם⁵) אכילת האפיקומן היא עיקר מצוות 'בערב תאכלו מצות'. לאחר ברכת 'המוציא' אנו אוכלים מצה, ולכן אנו מוכרחים לברך אז את ברכת 'על אכילת מצה', שהרי סוף סוף אנו אוכלים עתה מצה ומקיימים את המצווה על כרחנו, אולם עיקר המצווה מתקיימת בסיום ליל הסדר. לדעה זו המצה צריכה להיאכל 'על השובע' כמו קורבן הפסח, ובסיום ליל הסדר אכן איננו רעבים. לעומת זאת ב'מוציא מצה' אנו רעבים אחרי המגיד הארוך, והמצה נאכלת לשם שביעה, ומשום כך עיקר המצווה אינה מתקיימת אז. כיצד יסביר הרשב"ם את האיסור לאכול מצה בערב פסח, איסור שנועד לכך שאכילת המצה בלילה תהיה 'לתיאבון'? נראה שלדעת הרשב"ם האיסור נועד למנוע מצב בו מצת המצווה תיאכל ב'אכילה גסה', כשכבר לא יכולים לאכול משום שכבר סעדו. אכילה גסה אסורה אולם צריך לאכול את המצה בסוף הסעודה, כדי שיהיה ניכר שאכילתה היא לשם מצוה. לפי דברי הרשב"ם עולה שמצת האפיקומן צריכה להיות מצה שמורה, שהרי בה מתקיים עיקר מצוות אכילת מצה. לעומת זאת לפי הרא"ש יש כאן רק זכר לקרבן הפסח, ולפיכך אין צורך במצה שמורה⁶.

⁵ רש"י פסחים קיט ע"ב, וכן דעת המרדכי (פסחים שם, רמז תריא דף קיט ע"ב), וכ"מ דעת מהרי"ל (המובא בט"ז תעג סק"ט), ובערוה"ש (תעז ב) דייק שכן דעת הרמב"ם (חו"מ ת, ט).

⁶ מצאתי ב'מנהיג' (הל' פסח סי' פו) שהתייחס לנקודה זאת וכתב: "ואף על פי שאותה מצה הנאכלת באחרונה היא החובה הנאכלת בזמן הפסח עם הפסח שהיה נאכל על השבע... ועל אותה היו מברכים 'על אכילת מצה' באחרונה בזמן הבית בעבור שהיו צריכים לאוכלה עם הפסח שהיה נאכל על השבע כדכתיב

מהי פסיקת ההלכה בענין זה?

כדרכו בקודש המחבר מצליח להביא ביטוי של הדעות שונות בהלכה. בסימן תעז הוא מסביר את מצות אכילת האפיקומן כדברי הרא"ש:

"לאחר גמר כל הסעודה אוכלים ממצה השמורה תחת המפה כזית כל אחד, זכר לפסח הנאכל על

השובע, ויאכלנו בהסיבה ולא יברך עליו, ויהא זהיר לאכול קודם חצות"

בסימן תפב (סעיף א) אנו מוצאים בשלחן ערוך הד לשיטת הרשב"ם:

מי שאין לו מצה משומרת אלא כזית, מברך על אכילת מרור ואוכל, וכשגומר סעודתו ממצה שאינה

משומרת, מברך על אכילת מצה ואוכל אותו כזית, ואינו טועם אחריו כלום

מדברי השלחן ערוך כאן משמע שכשאינן לאדם אלא כזית אחד אוכלים אותו בסוף הסדר, וזה תואם לשיטת הרשב"ם שהוא הכזית העיקרי. אמנם היה אפשר לפרש שהשלחן ערוך פסק כך כי באכילת המצה בסוף הסדר הוא מקיים גם מצות מצה וגם מצות אפיקומן, אלא שקשה לומר שנבטל את קיום המצוה בעונתה בגלל הזכר הזה, ולכן נראה שהמחבר גם לקח בחשבון את שיטת הרשב"ם שיש חשיבות לקיום אכילת מצה לאוכלה בסוף הסדר ולכן כשאינן אלא כזית אחד יאכלנו בסוף הסדר.

המשנה ברורה בסימן תפט מביא את דברי האחרונים לפיהם טוב לאכול שני כזיתות גם באפיקומן "אחד זכר לפסח ואחד זכר למצה הנאכלת עמו"⁷, אולם לפי דברי השו"ע (תעז, א) די לאכול כזית אחד:

לאחר גמר כל הסעודה אוכלים ממצה השמורה תחת המפה כזית כל אחד

אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן

אחרי אכילת האפיקומן יש להימנע מכל אכילה (שו"ע תעז, א). המשנה (פסחים י, ה) מביאה ש"אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן". המילה 'אפיקומן' פירושה 'מיני מתיקה', ואחרי אכילת קרבן הפסח איננו אוכלים מנה אחרונה כדי שטעם הקרבן ישאר בפינו. בגמרא (פסחים קיט, ע"ב) מוסיף שמואל כי גם "אין מפטירין אחר מצה אפיקומן". המצה הנאכלת כיום בסיום ליל הסדר מכונה 'אפיקומן' משום שאחריה אין לאכול את מנה האחרונה, או כל דבר שישכיח את טעם המצה מפינו.

הלכה זאת נזכרת במקום נוסף, ומעניין מאוד:

ארבעה בנים הם: אחד חכם ואחד רשע ואחד תם ואחד שאינו יודע לשאול.

חכם מה הוא אומר? 'מה העדות והחוקים והמשפטים אשר צוה ה' א-להינו אתכם'. אף אתה פתח לו

בהלכות הפסח: 'אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן'.

כיצד יש בדברי האב תשובה על שאלתו של הבן החכם?!

על מצות ומרורים יאכלוהו, ועל כן היו אוכלים מצות שאינן משומרות למצוה בתחילה לפני החגיגה... אבל לנו שאין לנו אכילת הפסח עד יבוא מורה צדק אלו היינו אוכלי מקמחין ובצקות בתחילה דילמה אתי למסמך עליהו... הילכך אנו עושין את הסדר בתחילה על מצה המשתמרת אף על פי שאינה באה לשם חובת מצה כי אם האחרונה".

⁷ ע"פ מג"א, ויש אומרים ששני הזיתים הם זכר לקרבן פסח ולקרבן החגיגה (חיי"א, כלל קכט, יד). ויש אומרים שאוכלים שני זיתים משום שהיא מצוה חביבה מאוד (מהרי"ל, הובא בב"ח סי' תעג).

יש שהסבירו כי האב יאמר לבנו החכם את כל הלכות הפסח, עד לאחרונה שבהן שהיא 'אין מפטירין אחר הפח אפיקומן'⁸. אולם נציע כאן פירוש נוסף:

בשאלתו של הבן החכם יש הרבה חכמה ותבונה: הוא יודע לחלק בין 'עדות' לחוקים ול'משפטים', והוא מנסה להבין את פרטיהן וטעמיהן. גם בליל הסדר יש חכמה גדולה ו'סדר מדוקדק: אנו מתעמקים בגדולת הבורא, חושבים על תלותנו בו, על הענווה לה אנו נדרשים, ועל הקשר עם הקב"ה. אולם תשובת האב מעמידה את הבן על ענין נוסף: לא די בהתעמקות שכלית, שהרי בנוסף יש לחוש ולהרגיש את הדברים. אין כאן לילה של 'סדר' שכלי, אלא גם 'סיפור יציאת מצרים' שנועד כדי שכל אחד ירגיש ויראה את עצמו "כאילו הוא עצמו יצא ממצרים".

'אין מפטירין אחר הפסח אפיקומן' כדי לשמור את הטעם בפה, שהרי בליל הסדר לא די בהבנה שכלית אלא יש צורך גם ב'טעם' והרגשה. עלינו לחיות את התורה בשכלנו וגם לאהוב אותה בלבנו, להבין בשכלנו את התלות בבורא אך גם לטעום זאת בלבנו: 'טעמו וראו כי טוב ה', אשרי הגבר יחסה בו'.

⁸ ראה פי' הריטב"א להגדה וכן בשו"ת רשב"ש תצד.